

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

RÉDEI KÁROLY

Szófejtések

The etymologies of the following words are discussed: 351. Hungarian *szirt*: *nyakszirt* 'nape (of neck)'; 352. Hungarian *fasz* 'penis'; 353. Vogul *ās* ~ Ostyak *ās* 'Ob'; 354. Suffix of the Ostyak approximative case ' *nām/nam*; 355. Zyrian *keć* ~ Votyak *keć* 'hare'; 356. Zyrian *perna* 'cross'; 357. Zyrian *veliš* ~ Votyak *veliš* 'just now'; 358. Yurak *ηēlōmana* 'instead of, outside, without'.

351. Magyar *szirt*: *nyakszirt* 'Genick, Nacken'

1. *Szirt* (*szirtet*, *szirtes*) szavunknak a TESz. szerint a következő jelentései vannak: 1. 'Steinklippe, Felsenklippe', 2. 'Genick', 3. 'schluchtiges Ufer in einer Flußschleife; schnell fließendes Wasser daneben'. Az alábbi fejtegetések szempontjából különösen fontos a *nyakszirt* 'Genick, Nacken, Hinterhaupt, Hinterkopf' összetétel.

Szavunk a TESz. szerint ótörök eredetű: vö. kun (Codex Cumanicus) *sirt* 'dorsum, dorsum montis', oszm., kaz., kirk., alt., leb., szag., koib. *syrt*, bask. *sārt*, *hārt* 'die Hinterseite, der Rücken; die Erhöhung, der Hügel'. – A magyar szó korábban mély hangú volt (vö. 1416u./1490k.: *kozúrtoť*, Apork), a magas hangúvá válás kései analógiás fejlődés eredménye (TESz.).

2. Annak ellenére, hogy a fenti etimológia ellen sem hangtani, sem jelentéstani tekintetben nem emelhetünk kifogást, nagyon valószínű, hogy a magyarban két szó esett egybe: egy 'Steinklippe, Felsenklippe' és egy 'Genick' jelentésű. Az első szó (*szirt* 'Steinklippe, Felsenklippe') egy ótör. **sirt* (l. a fenti török adatokat) átvétele.

A két szó szétválasztását és egy 'Genick, Nacken' jelentésű *szirt* (<**sirt*) feltevését az indokolja, hogy ez utóbbi minden tekintetben kifogástalan megfelelője megtalálható a v o t j á k b a n : (Munk) Sz. *čirtj*, *čirtj*, K *čârtâ*, *čertâ*, Uf. *čirtj* 'nyak, nyakszirt'; (Wichm–Korh) G Uf. *čirtj*, S M JI MU *čirtj* 'Hals, Nacken'.

Wichmann (1906: 35; I. még Beke 1911: 92, Lytkin 1964: 202) a votják szót a cser. KB *cərt* 'scharfe Kante (z.B. am Tisch)' szóval vetette egybe. Ez azonban jelentéstani szempontból aligha jöhet szóba.

Budenz (MUSz 300) volt az első, aki a magyar szót a votj. *čirtj* alakkal egyeztette. Az ezután következő etimológiai kutatás (Gombocz 1912: 124; Bárczi 1941; TESz) ezt a származtatást – nyilván az ajánlott törökből való magyarázat kifogástalan volta miatt – már nem vette figyelembe.

A mondottakat összegezve: a magyarban a *szirt* (<*sirt) 'Steinklippe, Felsenklippe' és a *szirt* (<*sirt) 'Genick, Nacken' hangalak és jelentés tekintetében nagyon közel állt – pontosabban: közel került – egymáshoz; így a nyelvérzék a két szót egynek tekintette, minélfogva egymásra hatásuk kezdetől fogva nyilvánvaló volt.

3. Gondolhatunk egy harmadik lehetőségre is, ez pedig a következő permi szócsalád: zürj. (WUo) I. Ud. *šurd-li* 'Rückgrat', (Fokos-Fuchs) V Ud. *šurd-li*, Vm. *ś-li* 'Rückgrat, Wirbelsäule', (Gen.) KP *šurdi* 'Rücken' (*li* 'Knochen') | votj. (Munk.) Sz. *šur-li*, K *šār-lā* 'hátgerinc', (Wichm–Korh) *šur*: JI *ś-li*, MU *šur*: *ś-li*, Uf. *ś-lī* 'Rückgrat (JI MU), Wirbel (MU), 'Knochen am Skelett überhaupt' (vö. MUSz 300).

A zürj. *d*, *di* denominális névszóképző. Amennyiben a magyar szó a zürj.-votj. *šur- tövel – pontosabban azzal is – összefügg, akkor a *szirt* *t* eleme is denominális névszóképző (vö. D. Bartha 1958: 105).

4. Facit: Nem lehetetlen, hogy a m. *szirt* származtatásánál mind a három magyarázat komolyan esik latba. Ez esetben a magyarban a többszörös etimológiai eredet érdekes esetével van dolgunk. Vagyis *szirt* szavunkban két finnugor szó (1. votj. *čirtj* < FU *čurts, 2. zürj.-votj. *šur < FU *šar3 vagy *šor3, esetleg *šer3*) és egy török jövevényszó (*sirt) esett egybe.

352. Magyar *fasz* 'penis'

A következő etimológia az UEW (345) szerint bizonytalanul FU eredetű: ?lapp N *buoččā* -ž- 'penis of man or horse', L *puohtja* 'penis (an Menschen wie Tieren)', (T.I. Itk., WbKKLp). Ko. Not. *puošttš^A*, Kld. *pūd'tš^(A)*, T *pīD'tš^(A)* | ? m. *fasz* (130–80: Ladislaus dictus lagfazou szn., EtSz). A kikövetkeztethető alapalak: *paće (az UEW-ben *pac3 van). Az egyeztetés hangtanilag kifogástalan, az elbizonytalanítás oka az, hogy a szó két távoli rokon nyelvből mutatható ki.

A fenti egybevetés mellett elképzelhetőnek tartok egy másik egyeztetést is. A m. *fasz* a középfelnémet *vas [ejtsd: *fász] 'männliches Glied' átvétele volna. Ablautváltakozással a ném *vas* tartozéka a kfném. *visel(līn)* 'männ. Glied'. Vö. még kfném. *fasal* 'Nachkommenschaft', *vasel* 'Zuhtvieh', *Faselschwein* 'Zucht-

schwein' (Kluge – Mitzka¹⁹ 1963: 185). A német szó indoeurópai eredetű: vö. óind. *pásahī* 'membrum virile', gr. *πέος*, lat. *pēnis* (<*pes-ni*) ua. (Mayrhofer 1963: 241). A magyar szó árából való származtatása azért nem jöhet szóba, mivel az árja *s*-nek a magyarban *Ø* felelne meg. A ném. **vas* (= *fász*) alakból a m. *fasz* mind hangtani, mind jelentéstani tekintetben jól levezethető. Szexuális és obszcén szavak esetében a szókölcsonzés gyakori jelenség. Ma a magyar szó a durva stílusrétegbe tartozik.

353. Vogul *ās* ~ osztják *ās* 'Ob'

1. Vog. (MK) É *ās*, KL *ās* ~ *as*, K *oās* '(ÉK) Ob, (KL) 'tenger; Meer, See', (Kann, közli Steinitz: DEWOS 186) AK *ōās*, FL Szo. *ās* 'Ob' | osztj. (DEWOS 184) V-Vj. *ās*, (V VK *isöγ* 'наша Обь'), Vart. Szurg. (Likr. Mj. Trj. J) *ās* (Trj. J *isəm*), DN DT KoP Szog. C Č. *ās*, Fil. *ś*, Ni. Serk. Kaz. Szin. *as*, O *ās* 'Ob; großer Fluß überhaupt'.

A folyó külső elnevezése *Ob*, ez az oroszon keresztül (*Обь*) terjedt el az európai nyelvekben. Az *Ob* folyónév „a zürjénből való, s Szibériába úgy került, hogy az oroszokat kalauzoló s Szibériában megtelepülő zürjének magukkal vitték a Káma jobb oldali mellékfolyójának *Obva* (tkp. 'Ob-víz') nevét” (Kiss Lajos 1988/2: 264; uo. további irodalom). A zürj. *ob* szóra vonatkozóan I. (WUo) Ud. *ob* 'heftiges Schneegestöber (viel Schnee)', (Fokos-Fuchs) Ud. *ob*, V *ob-ju*, *ob-va* 'der Ob', (SrSlk) FV Vm. Pecs. Szkr. KSz. Ud. *ob* 'цyrпоб, глубокий снег'. Vö. még (uo.) I Pecs. *ob-dor* 'Салехард [Обдорск]'. Eszerint az *ob-va* eredeti jelentése 'hólfolyó' lehetett. Az *ob-ju*, *ob-va* 'der Ob' nem lehet ősi elnevezés a zürjénben, hanem bizonyára Nyugat-Szibériában élő zürjénektől került vissza az Urál európai oldalán beszélt zürjén nyelvbe.

Az *Ob* neve a török-tatár nyelvekben (kaz.-tat., tel.) *ak umar*, tkp. 'fehér folyó': **āk*: türkmén *āk*, (Radloff »alle Dialekte«) *ak* 'weiß', *umar* 'großer Fluß' kaz. tel. *umar* 'der Fluß Ob' (l. még Räsänen 1969: 12, 513). Véleményem szerint a vog. *ās* ~ osztj. *ās*, *as* 'Ob' – miként az *Ob* elnevezés is – zürjénből való kölcsönzés. Az átadó zürjén nyelvben **āz* 'fehér folyó' alakból indulhatunk ki. Ennek az *ős-* vagy *őzürjén* korban a vogulba és az osztjákba bekerült szónak a tükörfordítása lehet a török-tat. *ak umar* 'Ob' (← 'fehér folyó'). A feltehető zürj. *āz* alaknak a vog.-osztj. **ās* szabályos megfelelője; az obi-ugor nyelvekben **z* > *s* hanghelyettesítés történt. H. Katz (1990: 93–95) téves etimológiájára vonatkozóan (*Ob* ← korai *ősárja* **émb^has* > óind. *Ámbhas-* 'Wasser, Flut') I. Rédei 1992–1993b: 125–126.

2. A bökkenő „mindössze” az, hogy m a a 'fehér' zürjénül *ježid*, I *čoćkem*, P *čoćkom*, votjákul pedig *teđi*. 'Fehér' jelentésű **āz* szó ma nincs a permi

nyelvekben. Ám jó okkal feltehető, hogy bizonyos fehér színű fémnevek előtagjában az őspermi (→ zürjén-votják) **āz* (< **ās3*) 'fehér' szó rejlik: 1) zürj. *ez-*: (WUo) V AV Sz. Pecs. Lu.-Le. I Ud. *eziš* 'Silber' | votj. *az-*: (Munk) Sz. M J K *azveš* ua.; (Wichm) G. J MU Uf. *azveš* ua. A m. *ezüst* valószínűleg átvétel a korai permi alapnyelvből (vö. MSzFE; UEW 560: **waske* alatt). 2) Zürj. *oz-*: (WUo) V Sz. Pecs. Lu.-Le. I Ud. *oziš* 'Zinn' | votj. *uz-*: (Munk) Sz. *uzveš* 'Zinn' | vog. (WV 19) *ät-* stb.: TJ *ätküš*, FK *ätwəs*, P *atwəs*, Szo. *atwəs* 'Blei' (MSzFE *ezüst* alatt. UEW 560 *waske* alatt). A tárgyi vonatkozásokhoz: az *ólom* 'kékesfehér színű ... fém', az *ón* 'ezüstfehér fém' (l. ÉrtSz).

Az őspermire kikövetkeztethető **āz* (< korai őspermi és FU **ās3*) alak **ā* magánhangzójának permi kori nyelvjárási különfejlődéssel három magánhangzó-folytatója van: 1) **e* (zürj. *ez-iš*), **a* (votj. *az-veš*), **o* (> zürj. *oz-iš*, votj. *uz-veš*).

A mondottak alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a vog.-osztj. *ās* 'Ob' (← 'fehér folyó') késői őspermi (8–9. század?) **āz* (< **ās3*) alakból származik. A szó eredeti jelentése – erre fentebb már utaltunk – 'fehér folyó; weißer Fluß' lehetett. Ennek fordítása a török-tat. *ak-umar* 'fehér folyó' → 'Ob'. Jelentéstani szempontból vö. még or. *Belaja* (Белая) 'a Káma bal oldali mellékfolyója'. Ez a tat. *Aq Idəl* 'a Káma és mellékfolyója, a Belaja', tkp. fehér folyam' (Kiss: i. m. 187). – A finnugor szókincs szempontjából elemzésünk még egy tanulsággal jár: a zürj. *ez* ~ votj. *az*, zürj. *oz* ~ votj. *uz* és vog. *at* szavak alapján számolnunk kell egy FU **ās3* 'weiß' szóval, amely – sajnos – az UEW-be már nem kerülhetett be.

354. Osztják *-näm/-nam* approximativusrag

1. Az osztják nyelv keleti nyelvjárásainak egy részében, mégpedig a Szurguti körzetben és a Szalim folyó vidékén használatos egy *-nam/-näm* approximativusrag a hozzávetőleges irány kifejezésére. Pl.: Trj. *kātnam* 'a ház felé', *nenäm* 'az asszony felé/irányában', Szal. *pänem* 'más, egyéb (eredetileg: 'más irányban')'. E ragra vonatkozóan l. Karjalainen – Vértes 1964: 207, 209; Honti 1984: 62; Csepregi 1998: 20.

Az osztják rag eredetével legutóbb Honti László foglalkozott (2003: 168–176). Úgy vélekedik, hogy a Szurg. *-näm/-nam*, Szal. *-nam* eredetileg nyomatékosító elem lehetett, vö. V *mä mēnnäm* 'én magam', *näj nōjnäm* 'te magad', V Vj. *t'inäm* 'ott', Vj. *t'unam* 'oda'. Továbbá úgy látja, hogy a *-näm/-nam* tagja lehet egy népes ugor szuffixumcsaládnak (ezekre vonatkozóan l. UEW 300–301, *nä ~ ne ~ ? ni* 'dieser... FP, ?U), pl. m. (dial.) *-ni/-nyi*, *-nek/-nak*; vog. TJ *-nā/-nā* 'zu', osztj. V *-nät/-nat* 'mit'; további megfelelők közlésétől ehelyütt eltekintek. Honti (i. h. 169–170) szerint ennek a szuffixumcsoportnak tartozékai lehetnek a

következő adverbiumok is: vog. AK *n̄lwə*, P FL *nāl*, Szo. *nālwa* 'ans Ufer, flußabwärts', AK *n̄lmən*, FW *nāləm*, P *nāləm: tā-n*. 'vom Land und Wald aus gesehen) am Ufer, (vom Ufer aus gesehen) auf dem Fluß, auf dem See', AK *n̄lməl*, P Szo. *nālmal* 'auf dem Flußwege, auf der mittleren Fahrstraße'; osztj. V Vj. Szurg. Irt. *nik*, Ni. Serk. Kaz. Szin. *n̄k*, O *nik* 'Präverb ... zum Fluß hinuter, am Ufer..., zum Herd hin, zur Haustür hin', V Vj. stb. *nim* 'Unter-, Ufer-, weiter unten am Fluß, nördlich', V Vj. Szurg. stb. *nāmən* 'am Ufer, am Rand eines Sumpfes, näher am Ufer...', Szurg. *nāməltä*, Szin. *naməlta* stb. 'weiter vom Ufer weg...'

Liimola (1963: 64–67, 95, 120–123) az ugor kori ragokat egy **nä* 'Nähe' jelentésű főnévből, pontosabban ennek esetragos alakjából keletkezett névutókból eredeztette. Honti (i. h. 171) lényegében elfogadja Liimola etimológiáját, de az egyszótagúságból eredő „szépséghibát” – ti. azt, hogy az uráli-finnugor névszók és igék (vagyis a fogalomszavak) csak kétszótagúak lehetnek – azzal küszöböli ki, hogy **näjz* 'Nähe, Seite' alapalakot rekonstruál.

Egy **näjz* alak feltevése hangtanilag éppenséggel lehetséges volna, de szükségtelen. Ez az etimológia ugyanis nem illik bele az uráli-finnugor primer esetragok rendszerébe és fejlődéstörténetbe. Ezek ti. nagy valószínűséggel mutató névmási (← deiktikus) eredetűek. Az uráli (← preuráli) nyelvi folyamatok arra vallanak, hogy az egyszótagú névmásoknak (← deiktikus elemeknek) meghatározó szerepük volt a morfológiai elemek kifejlesztésében: pl. igei személyragok, birtokos személyjelek, egyes esetragok (locativusi **-na/-nä* és **-ta/-tä*, korábban **-t/-ttz* (vö. Rédei 1992–1993: 88 kk., 1996: 266–267).

2. Mielőtt fejtegetéseimben tovább lépnék, szeretnék néhány korrekciót javasolni a **nä* (~*ne* ~ *?ni*) 'dieser; ?der, jener' FP, ??U (UEW 300) névmás etimológiájához: a) címszónak a következőt javaslom: **nä* (~*ne* ~ *ni*) 'dieser; der, jener' U; b) a ?-lel idevont osztják, vogul, magyar esetragokat, valamint a szamojéd nyelvekbeli adatokat az etimológia biztos tagjainak tekintem. A **nä* 'dieser' mutató névmás ugor nyelvekbeli esetrag-fejleményeiről l. még Riese 1992: 381.

Honti László kollégámnak nyilvánvalóan elkerülte a figyelmét a „Wogulisch *nālwa* 'ans Ufer; flußabwärts'” című dolgozatom (1991: 153–156), amelyben a vog. *n̄lwə*, *nālwa* 'ans Ufer, flußabwärts' stb., osztj. *nik* 'zum Fluß hinunter; ans Ufer', *nim* 'Unter-, Unter-' stb. szavak etimológiáját tárgyalom. Ebben az írásomban az obi-ugor szócsaládot a cser. U *j̄mal* 'das unten Befindliche, das Untere, Unter-', Up. Usj. *imal*, P B M *n̄mal*, V *n̄mäl* 'unteres, Unter-, Unter-teil' szavakkal hozom rokoni összefüggésbe. – Az *äl*, *al* a PU **la/lä* denominális névszóképzővel azonos.

A cseremisiz nyelvjárási adatok alapján **nimal* rekonstruálható (Bereczki 1972: 445; Rédei: i. h.). Az obi-ugorra feltehető **nä* a cser. **ni* alaknak szabályosan felel meg. A **mz* képzős (névmásképzős) adatok alapján egy FU **nä-mz*

feltevése is kézenfekvő. A vog. *nālwa* stb., osztj. *nik, nim* stb., a cser. *nâmal* stb. a **nā* mutató névmás tartozékai. A jelentésváltozás **nā* 'dieser' → 'das Untere, das unten bzw. Ufer Befindliche' lehetett. A lokális szférára utaló 'ez itt; dieser hier' deiktikus elem jelentéstartalma a preuráli, illetőleg az uráli kor embere számára könnyen eltolódhatott a közelebb eső, tehát az 'alsó, alul levő; das Untere, das unten Befindliche' jelentéstartomány irányába. Vö. távolra mutató: 'az; jener' → 'das Obere, das oben Befindliche': **nu* 'der obere Teil, das Obere', **nu-mz* 'das Obere; Himmel; Gott' U ← **no* 'jener' (UEW 306–307, 308–309).

A fent mondottak értelmében az osztj. *nām/nam* approximativusragot a PU **nā* 'dieser' mutató névmás megfelelői közé sorolom. Az *m* elem a fent hivatkozott névmásképzővel azonos. Vö. osztj. V *tim*, DN *tām*, O *tām* 'dieser' (~ finn *tämä*) < **tā* (~ *te ~ ti*) 'dieser' U.

355. Zürjén *keć* ~ votj. *keć* 'Hase'

Az itt következő permi szavak óbolgárból való eredeztetése már régóta köztudott a finnugrisztikai és a turkológiai szakirodalomban: zürj. (WUo) V Sz. Pecs. Lu. Le. I Ud. P *keć* 'Hase' | votj. (Munk) S K *keć* 'Ziege (Sz.), Hase (K)', (Wichm–Korh) G B Uf. *keć*, M J MU *keć*, MU Uf. *keś* 'Ziege (B Uf. M J); Hase (G MU)'. Vö. még G *kwa-keć* 'Ziege', G *lud-keć*, M J *lud-keć*, Uf. *lut-keś* 'Hase' (*kwa* 'Sommerhütte', *lud* 'Feld, Weide') < óbolg. **kăči*: tat. *kājā, kăzā* stb. 'Ziege' – Wichmann 1903: 73; Rédei – Róna-Tas 1983: 8–9 (uo. további irodalom).

A 'kecske; Ziege' ~ 'nyúl; Hase' jelentésviszony már régen feltűnt a kutatóknak, idéztek párhuzamokat más nyelvekből is, de a jelentésmagyarázattal adósak maradtak. Lássunk néhány jelentéstani párhuzamot! Először is megvan ez a jelentésbeli összefüggés a permi nyelvekben (l. a fenti adattárat). Vö. még csuv. (Paas) *mulkaćâ* 'nyúl; Hase', (Ašm) *molgać* ua. A csuvas szó elhomályosult összetétel: az előtag (*mul, mol*) jelentése és eredete ismeretlen (talán 'mező; Feld' avagy 'üreg, csatorna; Höhle, Kanal' lehetett, l. az alább következő példákat), az utótag az óbolg. **kăči* 'Ziege' szóra vezethető vissza. Az persze kétségtelen, hogy a permi szavak kettős jelentése az óbolgár jelentésviszony tükröképe. A házinyúlnak hasonló jelentése megvan a németben is: *Zwergwidder*, tkp 'törpe kos'. Ez a szó a tréfás nyelvi használatnak köszönheti létrejöttét. Vö. még *Pekingteddy, Löwenköpfchen* (l. Morgen 2004. április, 39. l.). A névátvitel ősi típusát őrzi a ném. *Kaninchen* (~ osztják *Küniglhas, Kiniglhas*) 'házinyúl', amely a lat. *cuniculus* 'Kaninchen' ~ 'unterirdischer Gang, Kanal, Stollen' etimológiai megfelelője (Walde – Hofmann 1982: 308). Itt

'földalatti folyosó, csatorna; unterirdischer Gang, Kanal' → '(ott élő) házinyúl; (dort lebendes) Kaninchen' névátvitellel van dolgunk. – A fenti jelentéstani párhuzamok jól támogatják a 'kecske'; Ziege' → 'nyúl; Hase' jelentésváltozást.

356. Zürjén *perna* 'kereszt; Kreuz'

1. A 'kereszt; Kreuz' fogalmát a zürjén nyelvben a következő szóval fejezik ki: (WUo) V Sz. Lu. Ud. P I *perna* 'Halskreuz (bei den Griechisch-Katholischen) (V Sz. Lu. P), Kreuz (I), (SrSlk) *perna* 'нателный крест, намогильный крест (I)', (Genetz 1887) KP *p'e-rna* 'Kreuz', (Lytkin 1961) Ja. *p'e-rna* (устар.) крест на тее'. Fontosabb összetételek: I *pern-aj* 'Taufvater', *pern-ań* 'Taufmutter', *perna-pi* 'Taufsohn', V Sz. Lu. Ud. P *perna-pas*, P *perna-pa:s* 'Kreuzeszeichen'. Vö. még V *pernaal-* 'als Kreuz auf die Brust hängen'.

A zürj. *perna* átkerült az obi-ugor nyelvekbe, a jurák-szamojédba és a szelkupba: vog. (Munkácsi – Szilasi 1896) É KL *pěrnä* 'kereszt; Kreuz', (WV 44) TJ TCs. *pěrnä*; AK KK *pěrnä*, P DVog. *perná*, ÉVog. *pěrnä*, FL Szo. *pěrnä*; oasztj. (DEWOS 1214) V *pirnə*, *pirnä-*, VT Vj. VK *pirnä*, Szurg. (Likt. Mj. Trj. J *pirná*, Irt. (DN KoP Kr. ua.) *perná*, Ni. Serk. *perna*, Kaz. *perna*, O *perná*, 'Kreuz; Kreuz im Kartenspiel (Trj. Kr. Ni. Kaz. O); Eigentumszeichen (Ni.); auf der Brust getragenes Perlenhalsband (Kr.)'; sam. jur. (Leht 377) O Nj. *pěrna* 'Kreuz (O), id. (z.B. von den Griechisch-Katholischen am Hals getragen (Nj.); Heiligenbild' (< osztj.); szelk. (Donner 1920: 98) TaU *pěrnä* 'Kreuz', (Erdélyi 1969) Ta. *pirńa* ua. (< osztj.) Vö. Toivonen 1956: 52; Rédei 1970: 135, 1972: 191; DEWOS 1215.

A zürj. *perna* szónak nincs megfelelője a votjákban. A szó KESK által ajánlott finnugor származtatása (finn *perhe* 'Familie') jelentéstani okokból nem jöhet számba. Az viszont komolyan megfontolandó, hogy a zürj. *perna* kereszténység előtti jelentése egyebek közt 'семейный талисман; családi talizmán vagy még inkább csupán 'talizmán' lehetett (KESK). Ebből a lehetséges előfeltevésekből kiindulva, megpróbálom a *perna* eredetét kibogozni. A KESK szerint a *na* szegmentum *-en* instrumentalisrag és *a* melléknévképző kapcsolatából jött létre. Ugyanott utalás van a *šoj* 'Leiche, Leichnam' ~ *šojna* 'Friedhof' analógiájára. Ám erre a hangtani-alaktani fejlődésre alkalmas **per* szó nincs a zürjénben. A votjákban létezik egy tatár eredetű *peri* 'Teufel, böser Geist' alak, ám tatár jövevényszavak a zürjénben nincsenek. Ha a zürj. *perna* nem vezethető vissza korábbi **per-en-a* formára, akkor más mint jövevényszó nem lehet. Az iráni és csuvas szótárakban nem bukkantam olyan szóra, amelyből a zürj. *perna* magyarázható volna.

A *perna* az ózürjénből nincs kimutatva. Igaz a közölt anyagban (Lytkin 1952, Rédei 1993) nincs olyan kontextus, amelyben a 'kereszt; Kreuz' előfordulna. A

niceai (Kr. u. 325) és a konstantinápolyi (Kr. u. 381) zsinat hitvallásában a 'keresztre feszítettett' kifejezést így adják vissza: *padj košem* [Распятого]; vö. ózürj. *padj* 'kreuzweise', *koš-* 'zerreißen' (Rédei 1993: 39, 79). A *perna*, illetőleg ennek valamely származéka (*pernaal-*, *pernaas-*) – úgy látszik – erre szemantikai okokból nem volt alkalmas, jóllehet a szó ekkor már meglehetett a zürjében.

2. Úgy vélem, hogy a zürj. *perna* kapcsolatba hozható az orosz (szláv) mitológia *Perun* (*Перун*) istenével: (Даль) *перун* 'бог грома, молнии, грозы; а mennydörgés, villámlás, vihar istene'. Szitokszóként is előfordul: *Який тамъ перунъ ляскае!* 'что за шум, стук, грохот'; *Ижъ яго пируномъ носиць!* ['Vigye el az ördög/Vigye el Perun!']. – Vasmer 1979: 345: *Перун* 'heidnischer Gott der Russen'. Etimológiai megfelelői: litv. *Perkúnas*, ópor. *Percunis*, lett *pērkuōns* 'Donner' stb. L. még or. *перун* 'Blitz'. Tokarev (1988/2:a: 306–307) szerint *Perun* a szlávoknál a villámlás és a harc istene volt. Mármost könnyen lehetséges, hogy a zürjének a zürjén-orosz kapcsolatok kezdetén (13–15. század) és azután is gyakran hallották a már megkeresztelt, de azért pogány tradíciókat is őrző oroszoktól *Perun* isten nevét pozitív és negatív értelemben (fohászként és szitokszóként). Így a zürjének a szó átvételekor a *perun* szónak babonás hiedelmükben mágikus varázserőt (szerencsét vagy bajt hozó természetfeletti erőt) tulajdonítottak, ugyanúgy miként az őket meghódító, immáron keresztény, de még pogánykori babonákat is őrző oroszok. Az itt mondottak értelmében érthető, hogy Permi Szent István és hittérítő testvérei a *perna* szót kanonikus okokból nem tartották megfelelőnek a 'kereszt' megnevezésére, hiszen teljesen más volt az érteleme: 'Perunhoz tartozó, Perunra vonatkozó' (az *a* melléknévképző). Később – a 15–16. század táján – a megkeresztelt zürjének – a keresztnek profán módon mint amulettnek, talizmánnak ugyancsak varázserőt tulajdonítva névátvitellel a *perna* szót 'kereszt' jelentésben kezdték használni. Ezen jelentésváltozás után – 'Perunhoz tartozó, rávonatkozó' → 'kereszt' – az egyház számára is elfogadottá, kanonizálttá vált a *perna* megjelölés. Hangtani vonatkozásban *peruna/perina/*perna* → *perena* hangváltozással számolhatunk, vagyis a második nyílt szótagbeli magánhangzó szabályosan kiesett. A második nyílt szótagbeli *u* kieséséhez vö. zürj. *turun* 'Gras, Kraut; Heu' ~ Lu. *turna-l-* 'Heu machen', *vurun* 'Wolle', Sz. Lu. *vuruna* ~ Lu. *vurna* 'wollen, wollig'. Az is elképzelhető, hogy az or. *перун* genitívusi-accusatívusi alakjának is szerepe lehetett a *perna* forma létrejöttében.

357. Zyrian *velis* ~ votják *velis* 'erst jetzt'

Az itt következő határozószavak az őspermi korban keletkezettek: zürj. (WUo) V Sz. *velis*, V Ud. *velis*, P *velis* 'jetzt erst (V Sz. Ud. P), erst dann (V), gerade,

jetzt (V Ud.), V Sz. *vel'isti*, Pecs. *vel'isti*, Lu. *vel'i'sti* 'jetzt erst (V Sz. Lu.), erst dann (Pecs.), eben noch (V), (SrSlk) Vm. Le. Szkr. KSz. *vel'isti*, FV Pecs. *vel'ist*, FV *vel'isti*, VM. *vel'iste*, Lu. *vel'iski*, FSz. Vm. Lu.-Le. AV Szkr. *vel'is*, I *vel'is* 'только, только что; потом' | votj. (Munk) Sz. G *vel'is*, K *vili's*, *vili'sen* 'újból, újra, ismét; wieder, noch einmal, von neuem', (Wichm–Korh) G *vel'is* 'erst jetzt'. – A Munkácsi szótár 655. lapján a *vel'is* címszó alatt utalás történik egy votj. (Wied) *velis 'einzig' alakra. Ez számomra nem értékelhető adat: a jésítetlen *s* éppenséggel lehet sajtóhiba, de az 'einzig' jelentés semmiképpen sem illik ebbe az összefüggésbe. A *vel'is* és a *velis* összetartozása tehát felette kérdéses.

Ezen határozószók *is*, *is* eleme elativusrag. Ezenkívül a zürjén adatok egy részében szóvégen *t*, *ti*, *t'i*, *ki* transitivusrag is jelentkezik. A WUo-szótárban a zürj. *vel'is* alatt csak a votj. *vel'is* szóra van utalás, egyéb etimológiai kapcsolatokról a szótár nem tud.

A hangtani problémák ellenére a permi szócsalád kétségtelenül összetartozik a zürj. (WUo) *vil'*, P *vil'* 'neu, frisch', votj. (Munk) *vil'*, *vil'* ua. szavakkal. Az utóbbi szó finnugor eredetű: m. *új*, finn *uusi* (*uute-*) (l. UEW **wuδ'e* 'neu' alatt). A zürjénben nem csupán a *vel'*-tő ragos alakjai vannak meg a fent közölt jelentésben, hanem a *vil'* 'új, neu' instrumentalisragos alakja is: (SrSlk) Vm. Szkr. KSz. Ud. *vil'en*, FV I *vil'en* 'недавно, только что (Vm. Szkr. KSz. Ud. FV I), 'только, только что; потом (Ud)'.

Lényeges eltérés mutatkozik a permi szavak vokalizmusában, ami minden bizonnyal ősspermi kori nyelvjárási különfejlődéssel magyarázható. Az első szótagi zürj. *i* > *i* (Ud. *vil'en*), votj. (*i* >) *i* az előpermi (FU) *u-nak szabályosan felel meg. A zürj. *vel'is* stb. *e* hangja ősspermi *ü (>*i*) > *ó* (> zürj. *e*) nyíltabbá válással jött létre (vö. Rédei 1963: 371 kk.). Az ősspermi *ö hangnak a votjában *o* felel meg. E helyett *e* ~ *i* hangviszonyt találunk. A feltehetőleg *i > *e* hangváltozás útján előállt votj. *i* ~ *e* váltakozásra vonatkozóan l. Wichmann 1915: 54. A votj. *vel'is*, *vili's* alakokban *l* > *l* depalatalizáció (elhasonulás) történt a szóvégi *s* hatására.

A zürjén szó átkerült az osztjákba: (DEWOS 1503) Serk. *wet'sa*, Kaz. *wel'si*, Szin. *wel'si*, *wel's*, O *wel's* 'soeben, sofort (Kaz. Szin. O); vor kurzem (Serk. O); danach (Serk. Kaz. Szin.)' (Toivonen 1956: 24).

358. Jurák *ηēlōmana* 'helyett, kívül; anstatt, außer'

A jurák-szamojéd nyelvben meglehetősen szerteágazó jelentésben és mondattani használatban van meg az alábbi névutó: (Ter.) *ηēlōmana* 1. 'чем..., вместо того, чтобы', 2. 'как назло', 3. 'кроме'. Pl. (Lapsuj) *tī? ηēlōmana korowa tañā* 'rén-szarvason kívül téhen is van' (Mikola 1975: 124); (Lapsuj) *pidar šit ηēlōmana*

χib'artm[?] nidm mehē 'rajtad kívül senkit sem szeretek' (uo.); (Leht 23) Szjo. *älōw[?]* 'sofort': *χāntām elōw[?]* 'ich breche sofort auf'; (Tereščenko) [transzliterált alakban] *tarem[?] χetnawanda[?] ηēlōmana náhi junraweda[?] ηe* 'чем так говорить, вы спросили у меня'; Mikola (i. h.) német fordítása: 'So anstatt eurer Gespräche hättet ihr (eher) mich gefragt.

A *mana* prosecutivusrag, az *älōw[?] w[?]* eleme is rag lehet. A jurák névutó főbb jelentései: 'helyett, kívül; anstatt, außer'.

Az *älō-*, *elō-* tő nagy óvatossággal kikövetkeztethető jelentése 'külső, másik, túlsó oldal; äußere, andere, jenseitige Seite' lehetett. Ebben az esetben talán egybevethető a következő ugor szócsaláddal: *älз, **äl(з)-мэ* 'andere Seite' Ug.: osztj. (PD 120) *J äləm* 'andere': *äs äləmpinə* 'jenseits des Ob' | vog. (Kann., közli Liim.: MSFOu. 125: 299) *TJ älə·m: täwə·t ääl·mpālt* 'jenseits des Flusses', Szo. *äləmpālt* 'hinter, auf der anderen Seite (des Wassers)' | m. (dial.) *elv, elü, el* 'jenseitige Gegend, entferntere Seite'; névutókban: *elvett, elvé* 'jenseits', von jenseits'. Ez utóbbiak összetartozására vonatkozóan l. UEW 836.

Irodalom

- Ašmarin, N. I. [Ашмарин, Н. И.], Словарь чувашского языка 1–17. Казань – Чебоксары. = Ašm
- Bárczi Géza (1941), Magyar szófejtő szótár. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. = SzófSz
- Bárczi Géza – Országh László (szerk.) (1959–1962), A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÉrtSz
- D. Bartha Katalin (1958), A magyar szóképzés története. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Beke Ödön (1911), Cseremisiz Nyelvtan. Budapest.
- Bereczki Gábor (1972), A magyar szókészlet finnugor elemei II. NyK 74: 454–456.
- Bodrogi Tibor et al. (1970), Mitológiai Ábécé. Gondolat, Budapest.
- Budenz József (1873–1881), Magyar–ugor összehasonlító szótár. MTA, Budapest.
- Csepregi Márta (1998), Szurguti osztják chrestomathia. SUA, Supplementum 6.
- Donner, Kai (1920), Über die anlautenden labialen Spiranten und Verschlusslaute im Samojedischen und Uralischen. MSFOu 49.
- Erdélyi István (1969), Selkupisches Wörterverzeichnis. Tas-Dialekt. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Genetz, Arvid (1897), Ost-Permische Sprachstudien. JSFOu 15/1: 1–57.
- Gombocz Zoltán (1912), Die bulgarisch–türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. MSFOu 30.
- Gombocz Zoltán – Melich János (1914–1936), Magyar Etymologiai Szótár I–XIII. MTA – Hornyánszky, Budapest. = EtSz
- Honti László (1984), Chrestomathia Ostiaca. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Honti László (2003), Az osztják approximativusrag eredete (avagy egy uráli szócsalád nyomában). NyK 100: 168–176.
- Karjalainen, K. F. – Vértes, Edit (1964), Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. MSFOu 128.
- Katz, Hartmut (1980), Zur obugrischen Benennung des Ob. FUM 6: 173–174.
- Katz, Hartmut (1990), Zum Flußnamen Ob. Specimina Sibirica 3: 93–95.
- Kiss Lajos (1988), Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kluge, Friedrich – Mitzka, Walter (1963), Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 19. Auflage. Walter de Gruyter, Berlin.
- Liimola, Matti (1963), Zur historischen Formenlehre des Wogulischen. MSFOu. 127.
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1952) Древнепермский язык. Издательство Академии Наук СССР, Москва.
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (196), Коми-язьвинский диалект. Издательство Академии Наук СССР, Москва
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1964), Исторический вокализм пермских языков. Наука, Москва.
- Mayrhofer, Manfred (1963), Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. Band II. Heidelberg.
- Mikola, Tibor (1975), Die alten Postpositionen des Nenzischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Räsänen, Martti (1969), Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen. SUS, Helsinki.
- Rédei Károly (1963), Az öspermi első szótagbéli **i > *ó* és **ó > i* hangváltozásról. NyK 65: 371–373.
- Rédei Károly (1970) Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rédei Károly, (1972), Osztják jövevényszavak a szelkupban. NyK 74: 186–193.
- Rédei Károly (1991), Wogulisch *nālwa* 'ans Ufer; flußabwärts'. In: Varia Eurasistica. Festschrift für Professor András Róna-Tas. JATE Press, Szeged. 153–156.
- Rédei Károly (1992–1993a), Az uráli–fennugor névszórágózás történetéből – A koaffixumok szerepe a névszórágózás kialakulásában. NyK 93: 79–94.
- Rédei Károly (1992–1993b), Szófejtések. NyK 93: 125–135.
- Rédei Károly (1993), Óegyházi szláv szemantikai és szintaktikai hatás az ózürjén nyelvben. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rédei Károly (1996), Zu der Geschichte der PU–PFU Kasussystems – Die Rolle der Koaffixe in der Herausbildung der Deklination. In: Larsson, Lars-Gunnar [Hrsg.], Lapponica et Uralica. Studia Uralica Upsaliensia 26: 257–271.
- Rédei, Károly – Róna-Tas, András (1983), Early Bulgarian Loanwords in the Permian Languages. AOH 37: 3–41.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1965), Ненецко-русский словарь. Издательство Советская Энциклопедия, Москва.
- Toivonen, Yrjö H. (1956), Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen. FUF 32: 1–169.

- Tokarev, Sz. A. [Токарев, С. А.] (1988), Мифы народов мира. Энциклопедия в двух томах. Российская Энциклопедия, Москва.
- Tokarev, Sz. A. (1988), *Mitológiai Enciklopédia II.* Gondolat, Budapest.
- Walde, Alois – Hofmann, Johann Baptist (1982), *Lateinisches etymologisches Wörterbuch I.* Winter, Heidelberg.
- Wichmann, Yrjö, (1903), Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. MSFOu. 21.
- Wichmann, Yrjö, (1906), Zur Geschichte der finnisch-ugrischen anlautenden *s*- und *č*-Laute im Tscheremissischen. FUF 6: 17–39.
- Wichmann, Yrjö, (1915), Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wotjakischen mit Rücksicht auf das Syrjänische. MSFOu 36.